

УДК 94(477)

Н.В. Плюта

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З ПИТАНЬ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В АФРИЦІ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано особливості вивчення основних проблем французького колоніалізму кінця ХІХ ст. у зарубіжній та вітчизняній історіографії ХІХ-ХХ ст..

Ключові слова: історіографія, колоніальна політика, Франція, політичні дискусії.

В статье проанализированы особенности изучения основных проблем французского колониализма конца ХІХ в. в зарубежной и отечественной историографии ХІХ-ХХ в.

Ключевые слова: историография, колониальная политика, Франция, политические дискуссии.

Peculiarities of studying of main problems of French colonialism in the end of ХІХ century in foreign and domestic historiography of ХІХ-ХХ centuries are analysed.

Key words: historiography, colonial policy, France, political discussions.

У комплексі міжнародних відносин другої половини ХІХ ст. колоніальна експансія Франції займає важливе місце. Наприкінці ХІХ ст. зростає заінтересованість великих європейських держав щодо розширення існуючих і завоювання нових заморських колоній. Таку поведінку правлячих кіл Франції стимулював комплекс факторів: глобалізація наслідків промислової революції; освоєння нових ринків та розширення вільної торгівлі, експорту капіталів; загострення боротьби за переділ світу та ін.

Колоніалізм європейських держав – складне, суперечливе явище, яке зазнало за десятки століть численних перетворень. На кінець ХІХ ст. припадає пік колоніальної експансії європейських держав. Французький колоніалізм не є винятком.

Науковці багатьох країн вивчали історію колоніальної політики Франції. Безсумнівно, представники французької історичної школи докладніше за спеціалістів інших держав досліджували це питання. Розглядаючи проблему становлення Французької імперії, історики так чи інакше порушували питання щодо вивчення франко-англійського та франко-німецького антагонізму, пов'язаного із розподілом територій в Африці. Однак, не всі аспекти цих взаємин достатньо висвітлені. Через те, що в історіографії є значна кількість досліджень колоніальної політики Франції в Африці, ми обмежимося, головним чином, аналізом тих праць, автори яких торкалися проблеми суперечностей, які виникли між Францією, Англією та Німеччиною і були пов'язані із розподілом сфер впливу на африканському континенті наприкінці ХІХ ст.

Історичні студії, які стосуються досліджуваної теми, можна поділити на загальні роботи з історії французької колонізації, спеціальні дослідження, присвячені вивченню французької колоніальної ідеї, а також на праці, присвячені постатям видатних французьких політичних діячів, котрі вплинули на процес колонізації території Африки.

У історичній літературі, присвяченій колоніальній проблематиці, варто виділити роботи, виконані: а) французькими, б) іншими західними, в) російськими (в т. ч. радянськими) та г) українськими науковцями.

«Колоніальна історія» виділилася у Франції як самостійний, дослідницький напрямок напередодні Першої світової війни. Априорі колоніальна історіографія була пов'язана з поточною політикою та ідеологією, тому французькі історики звеличували французьку колоніальну політику, традиційно робився наголос на вивченні цивілізаторської місії Франції. В 1910 р. Ж. Арман опублікував важливу і оригінальну працю «Панування й колонізація» [75]. Філософія соціал-дарвінізму визначила погляди історика. Ж. Арман вважав, що колонізація походить від інстинкту, властивого всьому живому, у тому числі й

людині як «соціальної тварині», до експансії [75, р. 28-29]. Автор висловив негативне ставлення до експансіоністської політики європейських держав.

Перемога в Першій світовій війні та подальше розширення французьких колоніальних володінь супроводжувалися збільшенням інтересу до історії французької колонізації. Найгрунтовнішою роботою міжвоєнного періоду стала шеститомна праця колективу французьких істориків «Історія французьких колоній і експансія Франції у світі» за редакцією Г. Аното і А. Мартіно [73]. Автори охарактеризували колонізацію як акт поширення християнської й середземноморської цивілізації на заморські території. Ця апологетична праця витримана в традиціях позитивізму. У ній французька експансія й французька цивілізаторська місія прославлялися, починаючи з гальсько-франкських часів. Кожній території присвячене окреме дослідження в окремому томі. Водночас, окремі сюжети були присвячені висвітленню політичних дискусій у парламенті з приводу французької колоніальної політики, форм і методів її здійснення.

Комплексний аналіз феномену колонізації спробував зробити великий історик міжвоєнного періоду, автор понад двадцяти робіт з колоніальної історії, ректор Алжирської Академії, почесний директор Вищої колоніальної школи Ж. Гарді. У своїй книзі «Колоніальна політика й поділ землі в XIX і XX ст.» він розглядав колонізацію як унікальний у світовій історії феномен, відмінний від міграції й завоювання. Одним із важливих і тривалих наслідків колонізації, на думку історика, є «створення нових людських контактів» [74, р. 8]. Під імперіалізмом Ж. Гарді розумів не просто володіння територіями, а існування такого зв'язку колоній з метрополією, коли можна говорити, що в цьому величезному організмі за назвою Імперія існує єдина «свідомість Імперії» [74, р. 16]. Ця свідомість ґрунтувалася на таких поняттях, як «заморська Франція», «Франція п'яти частин світу», «Франція п'яти мільйонів жителів» [74, р. 86]. Ж. Гарді висунув ідею, що колонізація – це не чітко спрямований рух. У процесі колонізації протистоять «два суспільства, дві цивілізації, дві концепції існування» [74, р. 335]. На думку історика, можливе їхнє матеріальне й моральне зближення. Ж. Гарді дослідив і окремі аспекти франко-німецького протистояння в Африці, а також політичні дискусії у французькому політикумі, з приводу цих суперечностей.

Після Другої світової війни, в умовах розпаду колоніальної системи, французькі історики почали поступово відмовлятися від надмірного прославлення цивілізаторської місії Франції. А. Бле спробував без крайностей і перебільшень відтворити колоніальне минуле Франції в трьохтомній праці «Історія французької колонізації» [57]. Автор досліджував багатовікову історію експансії, включаючи історію ідей. На цьому фоні він зупинився на аналізі розбіжностей у підходах різних політичних партій і владних сил до колоніальної політики останніх десятиліть XIX – початку XX ст.

У післявоєнні роки поряд із історією зароджувався і міцнів проблемний підхід до вивчення колоніальної історії. Спеціальне дослідження, присвячене колоніальним доктринам та ідеям, було опубліковано У. Дешамом. У книзі «Французькі колоніальні методи й доктрини» [63] він розглядав еволюцію форм і методів колоніальної експансії Франції в XVI–XX ст., ставлення до неї суспільства і державних структур. Автор спробував відповісти на питання про те, що рухає колоніальною політикою європейських держав і французькою колоніальною політикою зокрема? На його думку, у той самий часовий проміжок всі колоніальні народи мали схожі проблеми, але існували й особливі проблеми [63, р. 6]. Особливістю французької колоніальної ідеології з XVI до XX ст. було, на думку автора, співіснування в ній двох різних ідей: ідеї гуманності стосовно тубільного населення та ідеї практичної вигоди від володіння колоніями. Дослідник відзначав роль інтелектуалів у зародженні колоніальних доктрин.

О. Манноні в книзі «Психологія колонізації» [85] спробував досліджувати менталітет «примітивних» народів, а також взаємини між «примітивними» і «цивілізованими» народами. На його думку, зіткнення Європи з архаїчним світом спричинило особливу

ситуацію – колоніальну, вивчити яку можна за допомогою психологічного аналізу. Він писав, що «білі» змогли встановити панування над кількома народами в результаті психологічної готовності підкорятися, а також через страх перед колонізаторами.

З різкою критикою цієї книги виступив Ф. Фанон. Він не був професійним істориком, з 1953 р. Ф. Фанон активно боровся за незалежність Алжиру. У своїй книзі «Чорна шкіра, біла маска» він звинуватив європейську цивілізацію та її представників у расизмі та розвінчував стереотипи, які склалися в білих щодо чорних «Існує міф про негра, якого потрібно будь-що знищити» [66, р. 86], загалом негативно оцінював експансіоністську політику Парижу в Африці на рубежі XIX-XX ст.

В 1950-ті рр. з'явилися перші роботи з деколонізації Африки. У цей час із критикою попередньої історіографії виступили історики-марксистки, серед них – Ж. Сюре-Каналь. Він критикував французьку історіографію за те, що вона завжди показувала французьких колонізаторів героями. Він писав, що «колонізація принесла Африці більше спустошення, ніж прогресу» [96, р. 75].

1960-70-ті рр. – яскравий період у французькій історіографії, яка присвячена колоніальній проблематиці, у тому числі й колоніальній ідеології. Він пов'язаний з активною деколонізацією, розпадом Імперії, війною в Алжирі. Ці події сформували історичну свідомість молодого покоління дослідників, які втім лише пунктирно зачепили питання політичної боротьби у Франції з приводу її колоніальної політики.

На новий рівень вивела дискусію невелика, але оригінальна праця Г. Брюншвига «Міфи і реальності французького імперіалізму перед 1914 р.» [60]. У ній досліджувалася проблема взаємодії економічних і політичних факторів колоніальної експансії, а також структура й діяльність французької «колоніальної партії». Г. Брюншвіг зробив висновок, що французька колонізація не була економічно обумовлена, а була викликана націоналістичними, політичними інтересами, міркуваннями престижу, тобто позаекономічними факторами. Ця теза викликала суперечки в середовищі істориків.

Г. Брюншвіг вважає також, що після поразки у франко-прусській війні у Франції з'явилися нові люди, які намагалися довести Європі й французькій буржуазії, що Франція не загинула, і робили вони це, «переглядаючи традиційні концепції колонізації» [60, р. 16]. Г. Брюншвіг занадто перебільшує зміни в колоніальній ідеології, які відбулися після франко-прусської війни.

Ж. Стенжер у статті «Колоніальний імперіалізм кінця XIX ст.: міф чи реальність» писав, що з 1882-83 рр. з'явився страх, що вільні території могли завоювати інші, тому розпочалося «превентивне» захоплення колоній, «біг з перешкодою» (*course du clocher*), ініціатором якого, на думку автора, була Франція (договір Браца-Макоко і його ратифікація 1882 р., політика протекторату в Західній Африці із січня 1883 р.) [94]. Автор підкреслює величезну роль суспільної думки в період імперіалістичного поділу світу. Він вважає, що вона «практично диктувала владі, яку політику потрібно було проводити» [94, р. 486].

У 1970-ті рр. вийшло декілька великих праць з історії французької колоніальної ідеї. Про колоніальну ідею напередодні 1871 р. писав Ж. Валетт [98]. Його цікавило ставлення громадськості до колонізації наприкінці Другої Імперії. Ж. Валетт вважав, що в цей період активізувалася діяльність груп, зацікавлених у колоніальній експансії. На його думку для того, щоб розібратися в складових французької колоніальної ідеї, необхідно знати словник епохи. У своїй статті він розглядав зміст таких слів, як колонія, колонізація, колоніст, який згодом змінювався. Серед ідеологів французького колоніалізму Другої Імперії він виділяє Ж. Дюваля, Л. Прево-Парадоля, Ш. Лаволле. Він докладно досліджував демографічний аспект, який домінував у колоніальних ідеях цих авторів.

Р. Жирарде, професор Паризького інституту політичних наук, у своїй монографії «Французький націоналізм 1871-1914 рр.» [70, р. 54] досліджував форми французького націоналізму на рубежі століть і показав тісний зв'язок, що існував між націоналістичною та колоніальною ідеологіями. Він виділив два напрямки у французькому націоналізмі:

імперський і континентальний. Прихильники першого напрямку пов'язували велич Франції з колоніальною експансією й подальшим територіальним розширенням; прихильники другого плину наполягали на реванші й поверненні втрачених у франко-пруській війні провінцій.

Книга Р. Жирарде «Колоніальна ідея у Франції в 1871-1962 рр.» [69] стала знаковою роботою у світовій колоніальній історіографії. Вона виконана в межах історії ментальності. Цей новий напрямок у французькій колоніальній історіографії зайняв головне місце поряд з політичною, економічною й соціальною історією колонізації. Для Р. Жирарде історія ідей – це не тільки вивчення теоретичних конструктів ідеологів французького колоніалізму; це також вивчення психології, менталітету, уявлень, що складаються в суспільстві. Його метою було показати, як, починаючи з 1870-х рр., у Франції утверджується прагнення до експансії. Він спробував відповісти на запитання про місце колонізації й дебатів довкола неї у свідомості французів після 1871 р., висвітлити еволюцію, якої зазнала суспільна думка впродовж існування Третьої і Четвертої Республік, показати зростання інтересу французів до колоній і французької колоніальної політики. Автор показав, що колоніальна експансія не була справою якоїсь однієї партії, а була породженням епохи.

Ш.-Р. Ажерон – фахівець із історії французької колоніальної політики в Північній Африці – дотримується інших поглядів на проблему колоніальної ідеології. 1978 р. він опублікував монографію «Колоніальна Франція або колоніальна партія?» [47], у якій докладно проаналізував французький колоніальний дискурс другої половини ХІХ-початку ХХ ст. У ході дослідження Ш.-Р. Ажерон зробив висновок, що у французькому суспільстві існував обмежений інтерес до колоній. Національна свідомість, якщо й не завжди була ворожою до колоніальної експансії, то, у всякому разі, залишалася байдужою. Ця «доброзичлива байдужість» часто сприймалася як симпатія [47, р. 248]. На думку автора, не було колоніальної Франції, а була лише «колоніальна партія», обмежена кількість осіб, зацікавлених в експансії, які готували, проводили й пропагували її. Впродовж 1938-1947 рр. Франція, на його думку, була під владою імперіалістичних настроїв, але тоді вже йшов процес деколонізації. Ш.-Р. Ажерон виділив найбільш важливі проблеми французького колоніального дискурсу: соціальну, економічну, політичну, моральну і спробував проаналізувати погляди французьких суспільно-політичних діячів на ту чи іншу проблему. На його думку, імперіалістична концепція колонізації утвердилася раніше, ніж почався поділ африканського континенту, а саме в 1857 р., коли було ухвалене рішення вторгнутися в Аннам і створити імперію на Далекому Сході. На зміну імперіалістичної концепції наприкінці 1920-х рр. прийшла гуманітарна концепція колонізації.

Ш.-Р. Ажерон показав, як здійснювалася підготовка колоніальних експедицій, наприклад, вторгнень в Індокитай і на Мадагаскар, розглянув механізм прийняття рішень французькими правлячими колами. Автор розглянув також підготовку «колоніальною партією» фашодської експедиції, її провал і реакцію суспільної думки на невдачу Франції. Ш.-Р. Ажерон зробив висновок, що пропаганда колонізації у французькому суспільстві була малоефективною, колоніальна ідея, наприклад, не мала такого значного поширення, як соціалістична [47, р. 249]. Одна з найцінніших частин роботи Ш.-Р. Ажерона присвячена розгляду доктрини асиміляції, а також аналізу французької політики протекторату в різних регіонах.

У 1980-90-ті рр. розпочався новий етап у вивченні французького колоніалізму. Наступив період комплексного аналізу колоніалізму як світового явища. У цей час побачили світ великі узагальнюючі праці з колоніальної історії. В них акцентувалася увага на політичній боротьбі у тогочасній Франції щодо її експансіоністської політики, яка проводилася на африканському континенті [56,58,62,86,88,90].

Французькі наукові центри, які спеціалізувалися з історії колонізації, об'єдналися з метою написати й представити громадськості не патріотичну історію колоній, а реальну історію колоніальної Франції. Основну увагу істориків було зосереджено на аналізі французької колоніальної Імперії загалом. Ж. Меєр, Ж. Таррад, А. Рей-Голдзегер, Ж. Тобі

об'єднали свої зусилля з метою написати двотомну монографію «Історія колоніальної Франції Т. I. Із зародження по 1914 р.» [87]. Автори спробували відповісти на запитання, чому Франція протягом п'яти століть невпинно була втягнена в заморську авантюру. Вони не просто передали факти, але виклали історію перемог і поразок, намагаючись розпізнати суть імперської політики і якомога ширше висвітлити багатогранну реальність колоніальної епохи.

М. Ферро в книзі «Історія колонізації від завоювання до незалежності» [68] спробував відійти від традиційного погляду історика як представника колишньої метрополії до історії колонізації. М. Ферро зробив спробу вивчати феномен не тільки європейської колонізації, але також арабської, тюркської, російської, японської. На думку дослідника, одна зі специфічних рис епохи імперіалізму – «народна підтримка експансії», що здійснювалася через пресу. «Імперіалізм – суспільний феномен» [68, р. 31], – писав М. Ферро. За словами автора, під впливом колоніальної пропаганди у французькому суспільстві складалася «рожева легенда колонізації» [68, р. 213], тобто позитивний погляд на колонізацію. У своїй монографії автор вивчив кожен проблему з моменту її зародження в історії, йде мова про завоювання й поділ світу, про бачення цього завоювання: про «чорну» і «рожеву» легенду колонізації, про встановлення нових суспільств або про рух опору тубільців. Ця схема поривала із традиційним хронологічним оповіданням колоніальної історії, але в той же час вона дозволяла краще зрозуміти складність деяких феноменів.

У 1980-90-ті рр. з'явилися нові дослідження з окремих проблем колоніальної історії. Наприклад, Д. Льюїс написав монографію «Географічні суспільства у Франції і колоніальна експансія в XIX ст.» [81], у якій він не просто вивчив історію французьких географічних громад, але й досліджував їхній внесок у розробку колоніальної ідеології, особливості колоніальної ідеї в географічному середовищі. Автор вивчав ідеологію однієї із впливових соціальних груп Франції Третьої Республіки, одну із найактивніших груп тиску, спробував вивчити «колективний менталітет» географів [81, р. 14], його еволюцію впродовж усього XIX ст.

Значним внеском у вивчення французької колоніальної політики XIX-XX ст. стала монографія А. Руссіо «Кредо білої людини» [92]. Вона присвячена аналізу менталітету французьких колонізаторів і уявлень французів про колонії в XIX-XX ст. Для А. Руссіо вивчення реакції французів на процес колонізації є важливим, як і вивчення самої колонізації. Автор спробував зрозуміти, як більша частина прихильників, дійових осіб і свідків колонізації побачили й зрозуміли «іншого»: жовтого, чорного, араба, індуса, як вони аналізували культурні особливості завойованих народів, що було основою їхніх ідей, поглядів, дій, як нереалістичне почуття переваги перетворилося в расизм, яким було кредо «Білої людини». Як джерело автор використав художню літературу. Він вдавався до другорядних романів, цінність яких як документа не менша, чим у шедевра. Дослідження А. Руссіо виконане в межах постструктуралістичного підходу, який замість історичної реальності як об'єкта дослідження брав за основу текст, «дискурс».

У нове тисячоліття французька колоніальна історіографія входить із новими ідеями. Після виходу у світ тритомного видання П. Нора «Франція. Місця пам'яті» [89], актуальним стало вивчення колоніальної пам'яті, а також місць пам'яті. Місця пам'яті – це музеї, архіви, колекції, свята, річниці, монументи, храми, трактати, історичні події – всі свідки іншої епохи.

Ш.-Р. Ажерон опублікував статтю в першому томі книги П. Нора «Республіка» «Колоніальна виставка 1931 р. Республіканський міф або імперський міф?» [50]. Колоніальну виставку автор досліджував як одне з місць пам'яті Третьої Республіки. На його думку, постколоніальна епоха в особі націоналістичних правих створила міф про виставку як апогей колоніальної ідеї, а насправді виставка не відклалася надовго в колективній пам'яті французів, якщо не вважати дрібну буржуазію.

А. Руссіо в 1994 р. написав статтю в журналі «Autrement», присвячену колоніальній епосі

[93]. Він спробував нагадати французам про їхні злочини, зроблені у той час в ім'я великих принципів цивілізації. А. Руссіо писав про «баналізацію жорстокості і колоніальних злочинів» [93, р. 49], винуватцем такої «баналізації» був расизм. Якби цими жертвами були білі, то національна пам'ять не залишилася б байдужою.

На сучасному етапі інтерес до колоніального минулого дуже активний. Виходять спеціальні номери журналів, присвячені різним аспектам колонізації [79, 82, 91]. Н. Бансель і П. Бланшар опублікували статтю з проблеми колоніальної пам'яті «Пастки колоніальної пам'яті» [52]. Вона є частиною французької національної пам'яті, її необхідно реконструювати. Колективна пам'ять звільняється від міфів, породжених колонізацією. Автори вважають, що можливо навіть переписування історії заради впровадження колоніальної пам'яті в соціальні уявлення [52, р. 77]. «Колоніальна амнезія» небезпечна, на думку авторів, вона залишає вільне місце для міфотворення й «колоніальної ностальгії», що опирається на колективні уявлення, які виникли в період колонізації. Одна з пасток знайшла своє відображення в легітимізації цієї «ностальгії». Це можливо при недостатній кількості інформації. Тому, за словами авторів, необхідно вивчати колоніальну ідею як частину національної ідеї Франції й важливу частину республіканської ідеології. Необхідно досліджувати республікансько-колоніальний дискурс, колоніальну пропаганду.

Ціла низка робіт безпосередньо присвячена аналізу поглядів творців колоніальної ідеології. Мабуть, жодне дослідження з колоніальної історії не обійшлося без згадувань про П. Леруа-Больє. Про життєвий шлях французького економіста П. Леруа-Больє – автора книги про сучасну колонізацію «Колонізація у сучасних народів» – можна довідатися з некролога Р. Стурма «Поль Леруа-Больє», що був надрукований в «Revue des Deux Mondes» [95]. Г. Піру в книзі «Економічні доктрини у Франції з 1870 р.» [45] частково розглянув деякі погляди П. Леруа-Больє. Г. Брюншвіг назвав його «одним із найближчих нотаблів Третьої Республіки» [60, р. 26]. Р. Жирарде в монографії «Колоніальна ідея у Франції» приділив увагу аналізу колоніальних поглядів економіста [69, 53-57 р.]. Історики визнають величезну заслугу П. Леруа-Больє у розробці колоніальної ідеології, особливо її економічної частини, а також у справі колоніальної пропаганди. Ж. Тобі писав, що поява в 1874 р. книги П. Леруа-Больє – «один з найважливіших внесків періоду колоніальних дебатів» [87, р. 559]. П. Леруа-Больє називають «класиком колоніалізму» [71, р. 146]. Проте, детального дослідження колоніальних ідей цього ліберального економіста й прихильника колоніальної експансії не існує.

Значна кількість праць присвячена видатному політичному діячеві Третьої Республіки Ж. Феррі. Перше історичне дослідження про нього написав його найближчий друг і особистий біограф А. Рамбо [46]. Ця праця носить апологетичний характер. Розвиток колоніальної історіографії в 1930-ті рр. спричинив інтерес до фігури Ж. Феррі – активного провідника колоніальної політики. Серед робіт, опублікованих в 1930-рр., варто назвати монографію Ф. Катъє «Благодійне й небезпечне життя Ж. Феррі» [61], статті Ж. Дьєца «Жуль Феррі й початок Третьої Республіки» [64], «Жуль Феррі й республіканські традиції» [65]. Варто виділити роботу М. Альдао «Колоніальні ідеї Жуля Феррі» [51]. Всі ці роботи продовжують апологетичні традиції в історіографії. М. Альдао спробував не просто досліджувати ідеї Ж. Феррі, але й вивчити також економічне й політичне середовище, у якому вони формувалися. Всі ці праці продовжують апологетичні традиції в історіографії.

В 1940-ті рр. з'явилися великі монографії, присвячені вивченню життя й діяльності Ж. Феррі [83]. В 1960-70-ті рр. історики зосередили свою увагу на вивченні приватних питань, що стосуються діяльності Ж. Феррі і його поглядів [49, 53, 55, 59, 80]. 1980-ті рр. були ознаменовані новим сплеском інтересу до особистості Ж. Феррі. Це зв'язано зі столітнім ювілеєм приходу Ж. Феррі до влади. У цей час були опубліковані нові монографії, проводилися колоквиуми, присвячені вивченню французькими істориками поглядів і діяльності свого співвітчизника. Ф. Гійом спробував відповісти на непросте запитання: ким насправді був Ж. Феррі? Автор розглянув колоніальну політику Ж. Феррі як здійснення його

ідей [71]. Як найбільшого республіканського діяча розглядав Ж. Феррі П. Баррал у монографії «Жуль Феррі. Воля до Республіки» [54]. Важливий колоквиум, присвячений Ж. Феррі, був організований Вищою школою соціальних наук у 1982 р. За його матеріалами був опублікований в 1985 р. збірник статей за редакцією відомого історика Ф. Фюре [77]. У збірнику розглядалися найрізноманітніші питання, у тому числі й ті, що стосуються колоніальної політики Ж. Феррі і його поглядів на колоніальну експансію. Ш.-Р. Ажерон виступив з доповіддю «Ж. Феррі і колонізація». Він скептично ставився до колоніальних ідей Ж. Феррі, які не були оригінальними. На його думку, перетворення Ж. Феррі в затятого прихильника колоніальної експансії здійснювалося поступово. Ш.-Р. Ажерон досліджував також погляди Ж. Феррі на колоніальне керування й вважав їх прогресивними [48]. З відносно недавніх найбільших досліджень, присвячених Ж. Феррі, необхідно назвати монографію Ж.-М. Гайара «Жуль Феррі». Ця книга написана в жанрі політичного портрета, вона насичена біографічними подробицями й змальовує картину життя Ж. Феррі від народження до смерті [43].

П'єр Лоті (Жульєн Віо) – автор екзотичних романів, які сприяли формуванню у суспільстві образу колоніальної Франції, також зробив свій внесок у розкриття проблеми колоніальної політики Франції. Відомий літературний критик кінця XIX ст. Ж. Льометр захоплювався романами П. Лоті й називав його «королем екзотизму» [44, р. 100]. Р. Думі ставив П. Лоті в один ряд з Гі де Мопассаном і вважав його великим сучасним автором [42]. Французькі дослідники в працях, присвячених П. Лоті, замість терміна «колоніальний роман» переважно вживають термін «екзотичний роман», «екзотизм» (французьке слово «exotisme» перекладається на українську мову як екзотика, екзотичність, пристрасть до екзотики). Термін «екзотизм» заснований на ідеї зв'язку літератури з географією й етнографією, а розвиток екзотичної літератури пов'язаний з подорожами й дослідженнями.

Л. Фанудх-Сьєфер на хвилі деколонізації здійснив дослідження міфологізованого образу негра й образу Африки, створеного білими [67]. Він спробував розкрити причини й пояснити, як формувалися ці міфи. На його думку, роль стереотипів у колоніальній історії величезна. Він вважав, що білі створювали й сприймали карикатурні образи негрів. Відповідальність за створення й кристалізацію сучасного міфу він покладав на літературу.

Загалом потрібно відзначити, що у французькій історіографії немає комплексних досліджень політичної боротьби довкола колоніальної проблематики, ставлення громадськості Франції до англійської та німецької колоніальної політики в Африці.

Вагомим доробком у вивченні колоніальної політики Франції є також праці західних, насамперед німецьких і англійських істориків. В центрі уваги німецької історіографії були історія утворення імперії, аспекти її внутрішньої і зовнішньої політики, проблеми економіки і озброєння. Розгорнутий науковий аналіз зовнішньої і колоніальної політики в період канцлерства Отто фон Бісмарка був запропонований М. Хагеном у його праці «Колоніальна політика Бісмарка» [72]. О. Гамманн і Г. Шпельмаєр виділяли особливу роль канцлера О. фон Бісмарка, вагомим результатом зовнішньополітичної діяльності якого був, на їхню думку, вступ імперії у світову політику.

Німецький історик Г. Хальгартен у 1935 р. опублікував свою працю [37], у якій він проаналізував соціальні основи колоніальної політики О. фон Бісмарка, а також ставлення різних політичних партій до рішень канцлера, які стосуються колоніальних питань.

Слід звернути увагу на монографії німецьких істориків П. Дармштеттера [5], Г. Лота [8], котрі, використовуючи велику кількість джерел і різноманітні документи, розглядають переддень, хід, методи німецької колонізації з моменту об'єднання Німеччини до втрати нею колоній. Згадані німецькі історики піддали аналізу міжімперіалістичні колоніальні суперечності, але практично комплексно не досліджували пов'язані з ними питання політичної боротьби у Франції.

Перу англійських істориків належить ряд праць, в яких вони приділяли увагу так званому колоніальному союзу Франції та Німеччини, спрямованому проти Великої Британії. Вони

вважають, що «Єгипет був не так важливий для О. фон Бісмарка, як для Франції, тому цей союз ґрунтувався на сумнівних засадах, що і показала Берлінська конференція» [97]. А. Тейлор звернув увагу на те, що Бісмарк виступав проти розширення сфери впливу Франції в Західній Африці [97, р. 59].

Щодо подій 90-х років XIX ст., які були пов'язані з колоніальним суперництвом Великої Британії та Франції в басейні Нігеру, то варто виділити дослідження К. Хіршфілда у монографії «Дипломатія розподілу» [76]. Розглянувши франко-англійський конфлікт у Західній Африці, автор стверджує, що Велика Британія була готова пожертвувати володіннями в західній частині африканського континенту за умови вирішення на її користь питання про Східний Судан. У праці міститься значний фактичний матеріал, важливий для вивчення франко-англійських суперечностей у зв'язку з розподілом Західної Африки. Водночас політичні дискусії у французькому парламенті та суспільстві залишалися на маргінесі дослідницьких інтересів англійських істориків, які фактично тільки частково проаналізували ставлення владних кіл до колоніальної політики і їх аргументи в дискусіях з політичними опонентами.

Досліджуючи тексти, створені англійськими й французькими ідеологами колонізації, Е. Саїд, американський вчений, розробив свою концепцію «орієнталізму» як особливих відносин Західної Європи до Сходу, що склалися протягом століть [22]. Е. Саїд вважав, що величезну роль у становленні й розвитку імперської культури, пізнання «чужої» культури відіграли художні твори.

До доробку американських істориків, які неодноразово зверталися до теми франко-англійських та франко-німецьких відносин на межі XIX-XX ст., варто віднести дослідження історика У. Лангера [78], який проаналізував розвиток міжнародних відносин наприкінці XIX ст. Автор розглянув питання про місце і роль колоніального суперництва європейських держав в укладанні міжнародних договорів у 80-90-х роках XIX ст., зробивши висновок, що колоніальне суперництво в Африці негативно вплинуло на подальший розвиток відносин між європейськими державами.

Роблячи висновок з огляду зарубіжної історіографії, потрібно відмітити, що істориками були порушені проблеми, пов'язані з різними аспектами колоніальної експансії Франції в Африці наприкінці XIX ст. Були розглянуті причини колоніальних загарбань в африканському регіоні, суть колоніальної ідеології, ступінь супротиву африканських народів колоніальним загарбанням і його вплив на хід та результати експансії, застосування різноманітних методів колоніального управління завойованими народами. Разом з тим, такі питання, як зовнішньополітичний аспект експансії (суперечності з Англією та Німеччиною) і пов'язані з ним політичні дискусії у Франції, не були досліджені належним чином.

У радянській історіографії також був створений комплекс наукових праць як загального характеру, так і спеціально присвячених проблемам французької колоніальної політики та викликаних нею протиріч з іншими державами. Причому колоніальна політика Франції в 70-90-ті рр. XIX ст. оцінювалася негативно, рішуче критикувалася теза про «цивілізаторську» місію Франції в колоніях. Але потрібно враховувати той факт, що автори працювали в радянський час й висновки, які вони робили, відповідали духу тогочасної епохи.

У 1952 р. вийшла монографія А.З. Манфреда «Зовнішня політика Франції 1871-1891 рр.» [9]. У ній міститься детальний розбір зовнішньої політики країни в перше двадцятиліття Третьої Республіки, висвітлена політика колоніальних загарбань. Ідеологи колоніалізму, зокрема Ж. Феррі, були охарактеризовані в негативних тонах, а урядова позиція і парламентські дебати з колоніального питання були піддані критиці.

Окремої уваги заслуговують праці Ф.А. Ротштейна [19-21]. У його монографії «Міжнародні відносини в кінці XIX ст.» [20] представлена система міжнародних відносин у Європі, що склалася в цей період, через призму устремлень головних гравців на світовому колоніальному полі.

Глибокий науковий аналіз міжнародних відносин у Європі в 1871-1919 рр. здійснив Є.В.

Тарле у книзі «Європа в епоху імперіалізму. 1871-1919 рр.». Детально вивчаючи механізм утворення двох ворогуючих коаліцій у Європі, історик робить висновок, що колоніально-територіальна проблема була основною причиною антагонізму [29].

Ця дослідницька тенденція продовжується і у 50-60-ті роки. Боротьбі колоніальних держав у різних регіонах світу, в тому числі і в Африці, розгортанню гострої протидії Франції і Англії німецькій колоніальній експансії була присвячена праця В.В. Александрова [1, 2].

Монументальну працю, присвячену колоніальній політиці держав на Далекому Сході, опублікував у 1956 р. А.Л. Нарочницький [11]. Це дослідження належить до історії міжнародних відносин. Автор докладно описав вторгнення Франції в Тонкін і колоніальну пропаганду, яку, зокрема, вів П. Леруа-Больє на сторінках «*Économiste français*».

У 1970 р. побачила світ монографія І.С. Чарного «Початок колоніальної експансії в Африці (1879-1885)» [40]. Вивчаючи початковий період німецької колонізації, автор розкриває соціальні корені і процес визрівання передумови колоніальної ідеології у німецькому суспільстві.

У радянській історіографії значний внесок у вивчення французької колоніальної ідеї в період Липневої монархії й Другої Імперії зробив М.Н. Машкін. У монографії «Французькі соціалісти й демократи та колоніальне питання 1830-1871 рр.» [10] автор простежив відбиток колоніальної проблематики в ідеології сен-симоністів і фурьєристів, досліджував вплив колоніалізму на французьку інтелектуальну еліту, вивчив погляди таких великих представників колоніальної ідеології Другої Імперії, як Ж. Дюваля і Л. Прево-Парадоля.

У 1980-ті рр. також робляться спроби відтворити цілісну картину колоніальної експансії Франції. У 1983 р. П.П. Черкасов опублікував роботу «Доля Імперії. Нарис колоніальної експансії Франції в XVI-XX ст.» [41]. Робота охоплює майже 500-літній період колоніальної історії Франції. Автор зосередив свою увагу на основних найбільш важливих проблемах і аспектах теми. П.П. Черкасов відзначив взаємозв'язок економічних, політичних і соціальних причин колоніальної експансії в період Третьої Республіки, а також вивчив ставлення французької громадськості та преси Парижу до колоніальної політики Франції.

Ф.Т. Коновалова, радянський дослідник, у 1987 р. опублікувала статтю, присвячену поглядам Ж. Феррі, викладеним ним у роботі «Тонкін і метрополія». Автор докладно досліджувала це джерело, яке дає уявлення про колоніальні ідеї Ж. Феррі [7]. Ф.Т. Коновалова відзначила, що Ж. Феррі як «найбільш яскравому представнику колоніалістських кіл Франції 80-х рр. XIX ст. властивий весь комплекс імперської свідомості» [7, с. 100]. Однак автор, зосередивши свою увагу на одному документі й забувши про інші тексти Ж. Феррі, зробила висновок про те, що Ж. Феррі відчував «повну зневагу до долі народів колоній», що його нібито не хвилювало становище тубільців [7, с. 99].

Сучасна російська історіографія відмовилася від однозначно негативної оцінки колоніального минулого Франції. Пріоритетною сферою дослідження стали міжцивілізаційні контакти в період колоніалізму. І.Н. Селіванов досліджує цивілізаційний взаємовплив Франції й Індокитаю. Він пише як про негативний, так і про позитивний вплив Франції. До позитивних моментів він відносить факт «прилучення В'єтнаму до досягнень сучасної цивілізації й включення найбільш значущого з культурної спадщини індокитайських народів у духовну скарбницю людства» [23].

Особливої уваги заслуговує праця А.З. Зусмановича «Імперіалістичний розподіл басейну Конго (1876-1884 рр.)» [6], у якій йдеться про боротьбу європейських держав за вплив у гирлі річки Конго. У цьому контексті А.З. Зусманович розглянув перебіг політичної боротьби у Франції, викликаної колоніальними протиріччями тогочасних імперій.

І.А. Улановська у своїй монографії «Боротьба за Східну Африку і преса (1884-1890)» розглянула та проаналізувала позицію західної преси стосовно німецького проникнення до Східної Африки, а також окремі фрагменти франко-німецьких колоніальних протиріч на Сході Африки. Зокрема, мова йде про «справу Лавіжері» і пильний інтерес французів до

експедицій К. Петерса і Г. Стенлі [36].

Вагомим доробком у вивченні колоніальної експансії європейських держав у Африці стали праці В.А. Субботіна [24-28]. Автор зосередився на вузлових проблемах французької колоніальної політики, у тому числі 70-90-х років XIX ст. Зокрема, він відзначив взаємозв'язок економічних, політичних і соціальних причин колоніальної експансії в період Третьої Республіки, дослідив її здійснення в західноафриканському регіоні, а також Фашодську кризу 1898 р [24]. При цьому епізодично висвітлив найголовніші прояви політичної боротьби у Франції довкола цих питань колоніальної політики.

Питанням боротьби Франції та Англії у Єгипті присвячена праця Б.А. Цинман «Боротьба Англії і Франції через Єгипет (вересень 1882-серпень 1887 рр.» [39].

Отож, тема французької, англійської та німецької колоніальної політики в Африці наприкінці XIX ст. у радянській і російській історіографії загалом достатньо досліджена: йдеться, насамперед, про економічні основи експансії, її напрями, характер, методи. Проте, на нашу думку, докладного вивчення потребують також питання про позицію представників різних політичних партій, членів парламенту та уряду щодо експансії, яка здійснювалася Францією та країнами, котрі змагалися з нею.

Сучасна українська історіографія також певною мірою приділяє увагу проблемам колоніальної політики. Щодо проблеми політики Франції у Єгипті, то варто виділити дисертаційне дослідження Р.Г. Харьковського «Політика Франції у Єгипті, 1840-1882 рр.» [38]. М.С. Бур'ян у своїй праці [3] дослідив суперечності у правлячих колах Великої Британії наприкінці XIX - першій третині XX ст. щодо позиції стосовно Єгипту.

Вперше в українській науці С.С. Троян, використавши великий масив документальних фактів, дослідив політичну боротьбу в Німеччині з питань колоніальної політики в Африці у 1871-1890 рр. У своїх працях він детально розкрив реакцію німецького суспільства на підписання Гельголанд-Занзібарського договору та висвітлив окремі аспекти загострення англо-німецьких суперечностей у Південній Африці в середині 90-х років XIX ст. [30-35]. При цьому для нас важливо, що історик розробив методологію аналізу політичної боротьби з проблем колоніальної політики тогочасних великих держав і окреслив окремі сюжети франко-німецького колоніального протистояння в Африці, а також суть франко-німецької колоніальної антанті 1884-1885 рр.

Вивченням політичної боротьби у Англії з питань колоніальної політики у Африці в кінці XIX ст. займалася Валюх Л.І. [4]. Л.Ю. Питльована і О.М. Петраш у своїх кандидатських дисертаціях досліджували англо-німецькі суперечності щодо розподілу сфер впливу в Африці у 90-х роках XIX ст., англо-бурську війну 1899-1902 рр. та вплив колоніальної експансії на розгортання гонки озброєнь, а також наростання суперечностей між великими державами [13, 12].

Деякі питання з досліджуваної проблеми авторкою було висвітлено у ряді статей [14-18].

Отож, у зарубіжній і вітчизняній історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені ставленню політикуму і громадськості у Франції до колоніальної експансії в Африці та політичним дискусіям, які виникали з цього приводу.

Таким чином, аналіз наукового доробку вітчизняних істориків, як і їх зарубіжних колег, дає можливість стверджувати, що багато аспектів історії французького колоніалізму ще потребують подальшого детального і комплексного наукового дослідження.

Джерела та література

1. Александров В.В. Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881-1914 гг.) / В.В. Александров. – М.: Высшая школа, 1963. – 84 с.
2. Александров Г. Капитализм и колониальная политика / Г. Александров. – М.-Л.: Московский рабочий, 1962. – 152 с.
3. Бурьян М.С. Кризис колониальной политики Великобритании в Египте и Судане в первой трети XX в.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / Бурьян Михаил Степанович. – М., 1996. –

363 с.

4. Валюх Л.І. Політичні дискусії в Англії з питань колоніальної політики в Африці (1881-1899 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л.І. Валюх. – Чернігів, 2008. – 19 с.
5. Дармштеттер П. История раздела Африки (1870-1919 гг.) / Пауль Дармштеттер; [пер. с нем.]. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 179 с.
6. Зусманович А.З. Империалистический раздел бассейна Конго (1876-1894 гг.) / Александр Захарович Зусманович. – М.: Изд. восточной лит-ры, 1962. – 356 с.
7. Коновалова Ф.Т. Жюль Ферри и формирование идеологии французского колониализма 80-е гг. XIX в. / Ф.Т. Коновалова // Рабочее, фермерское и национально-освободительное движение в Западной Европе и Канаде (60-е гг. XIX-начале XX вв.). – Красноярск, 1987. – С. 77-101.
8. Лот Г. Вторжение в Восточную Африку/ Г. Лот; [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1971. – 195 с.
9. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 гг. / А.З. Манфред. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1952. – 591 с.
10. Машкин М.Н. Французские социалисты и демократы и колониальный вопрос. 1830-1871 / М.Н. Машкин. – М.: Наука, 1981. – 318 с.
11. Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860-1895 гг. / А.Л. Нарочницкий. – М., 1956. – 560 с.
12. Петраш О.М. Позиція правлячих кіл Росії та громадська думка щодо англо-бурської війни (1899-1902 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.М. Петраш – Чернівці, 2005. – 20 с.
13. Питльована Л.Ю. Англо-німецькі колоніальні суперечності наприкінці XIX – початку XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л.Ю. Питльована – Львів, 2003. – 20с.
14. Плюта Н.В. Політичні дискусії у Франції з питань англо-французького колоніального суперництва навколо Єгипту / Н.В. Плюта // Вісник Київського міжнародного університету (Серія: «Міжнародні відносини»). – К.: КиМУ, 2009. – Вип. 8. – С. 217-239.
15. Плюта Н.В. Фашодська криза 1898 року та суспільно-політична реакція у Франції / Н.В. Плюта // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2009. – № 1 (63). – С. 13 – 18.
16. Плюта Н.В. Французький колоніалізм: геополітичний та ідеологічний виміри / Н.В. Плюта // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2010. – Вип. 18.(спец. випуск: проблеми історії в сучасному науковому дискурсі). – С. 116-126.
17. Плюта Н.В. Справа Дрейфуса у контексті суспільно-політичних дискусій у Франції / Н.В. Плюта // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2009. – Вип. 15. – С. 195-198.
18. Плюта Н.В. Французький колоніалізм другої половини XIX ст.: територіальне розширення та ідеологічні засади / Н.В. Плюта // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 12. – С. 141-150.
19. Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта / Фёдор Аронович Ротштейн – М.: Изд-во восточ. лит-ры, 1959. – 366 с.
20. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX в. / Фёдор Аронович Ротштейн – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 705 с.
21. Ротштейн Ф.А. Начало германской колониальной политики / Фёдор Аронович Ротштейн // Военно-исторический журнал. – 1939. – № 1. – 79-83 с.
22. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е.Саїд; [пер. з англ.]. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
23. Селиванов И.Н. Цивилизационное влияние Франции на народы Индокитая в колониальный период / И.Н. Селиванов // Международные отношения в Азии: новое и новейшее время. – М., 1998. – С. 34-42.

24. Субботин В.А. Англо-французское столкновение в Фашоде в 1898 г. / В.А. Субботин // Африканский сборник. – М.: Изд. восточной л-ры, 1963. – С. 143-169.
25. Субботин В.А. Колониальная политика Франции в Западной Африке (1880-1900) / В.А. Субботин. – М.: Изд. восточной л-ры, 1959. – 102 с.
26. Субботин В.А. Колониальные войска в конце XVIII – начале XX века / В.А. Субботин // Вопросы истории. – 2002. – №8. – С. 21-32.
27. Субботин В.А. Колонии Франции в 1870-1918 гг. Тропическая Африка и острова Индийского океана / В.А. Субботин. – М.: Наука, 1973. – 403 с.
28. Субботин В.А. Страницы английской имперской истории: Китченер / В.А. Субботин // Восток. – 2001. – № 2. – С. 105-120.
29. Тарле Е.В. Европа в эпоху империализма. 1871-1919 гг. / Евгений Викторович Тарле // Тарле Е.В. Соч. в 12 т. – М.: Изд-во Ан СССР, 1958. – Т.5. – 595 с.
30. Троян С.С. Гельголанд-Занзибарский договор 1890 г. и рост шовинизма в Германии / С.С. Троян // Національний фактор і міжнаціональні відносини: Історія та сучасність / Зб. наук. праць із заг. історії. – Чернівці, 1992. – С. 48-63.
31. Троян С.С. Идеология та практика німецького колоніалізму в XVI – XIX ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 / С.С. Троян. – Чернівці, 1995. – 40 с.
32. Троян С.С. Обострение англо-германских противоречий в Южной Африке (80-е – первая половина 90-х годов XIX в.) / С.С. Троян // Вопросы новой и новейшей истории. – Вып. 36. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 92-100.
33. Троян С.С. Образование и идейно-политические основы деятельности Пангерманского союза (1886-1894 гг.) / С.С. Троян // Вопросы новой и новейшей истории. – Вып. 37. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 86-92.
34. Троян С.С. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики (середина 80-х – начало 90-х годов XIX в.) / С.С. Троян. – Черновцы, 1993. – 81 с.
35. Троян С.С. Теория і практика німецького колоніалізму (XVI-сер. XIXст.) / С. С. Троян. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – 80 с.
36. Улановская И.А. Борьба за Восточную Африку и пресса (1884-1890) / И.А. Улановская. – М.: Наука, 1969. – 213 с.
37. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Г.Хальгартен; [пер. с нем.]. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 695 с.
38. Харьковский Р. Г. Политика Франции в Египте, 1840-1882 гг.: дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / Харьковский Руслан Геннадиевич – Луганск, 2006. – 208 с.
39. Цинман Б.А. Борьба Англии и Франции из-за Египта (сентябрь 1882-август 1887 гг.) / Б.А. Цинман. – Л.: Соцэкгиз, 1954. – 346 с.
40. Чарный И.С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1870-1885) / И.С. Чарный. – М.: Наука, 1970. – 213 с.
41. Черкасов П.П. Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI-XX вв. / П.П. Черкасов. – М.: Наука, 1983. – 184 с.
42. Doumie R. Ecrivains d'aujourd'hui: P. Bourget – G. de Maupassant – P. Loti / R. Doumie. – Paris: Perrin, 1894. – 234 p.
43. Gaillard J.-M. Jules Ferry / Jean-Michel Gaillard. – Paris: Fayard, 1989. – 730p.
44. Lemaître J. Les Contemporains. Études et portraits littéraires: 3 série / Jules Lemaître. – Paris: H. Lecène et OUDIN, 1887. – 357 p.
45. Pirou G. Les Doctrines économiques en France depuis 1870 / Gaëtan Pirou. – Paris: A. Colin, 1925. – 204 p.
46. Rambaud A. Jules Ferry / Alfred Rambaud. – Paris: Plon, Nourrit, 1903. – 553p.
47. Ageron Ch.-R. France coloniale ou parti colonial? / Charles-Robert Ageron. – Paris: PUF, 1978. – 302 p.
48. Ageron Ch.-R. Jules Ferry et colonisation / Charles-Robert Ageron // Jules Ferry fondateur de la

- République, actes du colloque organisés par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. – Paris: Éd. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. – 1985. – 205 p.
49. Ageron Ch.-R. Jules Ferry et la question Algerienne en 1892 / Charles-Robert Ageron // Revue d'histoire modern et contemporaine. – 1963. – avril-juin – P. 127-146.
50. Ageron Ch.-R. L'Exposition coloniale de 1931. Mythe républicain ou mythe imperial? / Charles-Robert Ageron // Sous la dir. de Pierre Nora. Les Lieux de memoire. La République. – T. I. – 1984. – P. 561-591.
51. Aldao M. Les idées coloniales de Jules Ferry / M. Aldao. – Paris: F. Loviton et C, 1933. – 287 p.
52. Bancel N. Les pièges de la mémoire coloniale / N. Bancel, P. Blanchard // Cahiers français. – 2001. – № 303. – P. 75-82.
53. Barral P. Ferry et Gambetta face au positivisme / Pierre Barral // Romantisme. – 1978. – № 21. – P. 149-160.
54. Barral P. Jules Ferry, la volonté de la République / Pierre Barral. – Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1985. – 176 p.
55. Bastien R. «L'Estafette» le journal de Jules Ferry / René Bastien. – DES Nancy, BM de Saint-Die, 1963. – 84 p.
56. Biarnes P. Les Français en Afrique noire de Richelieu à Mitterrand: 350 ans de présentation française au sud du Sahara / Pierre Biarnes. – Paris: A. Colin, 1987. – 447 p.
57. Blet H. Histoire de la colonisation française / Henri Blet. – Grenoble-Paris, 1946-1950. – T. I-III.
58. Bouche D. Histoire de la colonisation française: 2 t. / D Bouche, P. Pluchon. – Paris: Fayard, 1991.
59. Bouvier F. Jules Ferry et les radicaux / François Bouvier. – DES Nancy, 1967. – 98 p.
60. Brunschwig H. Mythes et réalisation de l'imperialisme colonial francais avant 1914 / Henri Brunschwig. – Paris: A. Colin, 1960. – 204 p.
61. Cattier F. La vie vertueuse et dangereuse de Jule Ferry / Fernand Cattier. – Paris: Epinal, 1931. – 332 p.
62. Comte G. L'Empire triomphant 1871-1936: 2 t. / Gilbert Comte, Jean Martin. – Paris: Denoël, 1990.
63. Deschamps H. Les Méthodes et les Doctrines coloniales de la France (de XVI siècle à nos jours) / Hubert Deschamps. – Paris, 1953. – 222 p.
64. Dietz J. Jules Ferry et les débuts de la Troisième Republique / J. Dietz // La Grand Revue. – 1932. – № 10. – P.550-572.
65. Dietz J. Jules Ferry et les traditions républicaines / J. Dietz // Revue politique et parlementaire. – 1934-1936.
66. Fanon F. Peau noire masques blancs / Frantz Fanon. – Paris: Seuil, 1952. – 239p.
67. Fanoudh-Siefer L. Mythe du nègre et de l'Afrique noire dans la littérature française / L. Fanoudh-Siefer. – Paris: Klincksieek, 1968. – 211 p.
68. Ferro M. Histoire des colonisations des conquêtes aux independences. XIII-XX siècle / Marc Ferro. – Paris: Seuil, 1994. – 525 p.
69. Girardet R. L'idée coloniale en France de 1871 à 1962 / Raoul Girardet. – Paris, 1972. – 335 p.
70. Girardet R. Le nationalisme français 1871-1914 / Raoul Girardet. – Paris, 1966. – 277 p.
71. Guillaume Ph. Jules Ferry / Philippe Guillaume. – Paris: Encre, 1980. – 185 p.
72. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart-B.: Dt. Verl.-Anst., 1923. – 593 s.
73. Hanotaux G. Histoire des colonies francaises et de l'expansion de la France dans le monde / Gabriel Hanotaux, Alfred Martineau. – P., 1929-1933. – T. I — VI.
74. Hardy G. La politique coloniale et le partage de la terre aux XIX e et XX e siècles / Georges Hardy. – Paris: Albin Michel, 1937. – 499 p.
75. Harman J. Domination et colonisation / Jules Harman. – Paris: Flammarion, 1910. – 370 p.
76. Hirshfield C. The Diplomacy of Partition, Britain, France and the Creation of Nigeria, 1890-

- 1898 / Claire Hirshfield. – Hague-Boston-London: Martinus Nijhoff, 1979. – 234 p.
77. Jules Ferry, fondateur de la République, actes du colloque organisés par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales / présenté par Fr. Furet. – Paris: Éd. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1985. – 364 p.
78. Langer W.L. The Diplomacy of Imperialism. 1890-1902: In 2 vol. / W.L. – L. Langer. – N.-Y.: Alfred A. Knopf, 1935. – Vol. 2. – 547 p.
79. Le temps des colonies // Histoire. – 2001. – avril. – 108 p.
80. Legrand L. L'influence du positivisme dans l'oeuvre scolaire de Jules Ferry / Louis Legrand. – Paris: Marcel Riviere, 1961. – 272 p.
81. Lejeune D. Les sociétés géographiques en France et l'expansion coloniale du XIX siècle / Dominique Lejeune. – Paris: Albin Michel, 1993. – 236 p.
82. Les autres crimes au nom de la République // Marianne. – 2001. – 14 mai. – 54 p.
83. La politique d'expansion imperialiste / Première série: J. Ferry, Leopold II, Fr. Crispi, J. Chamberlain, Th. Rousevelt. Par Julien Ch.-A., Brultat J., Crouzet M., Renouvin P. – Paris: 1949. – 649 p.
84. Louis W.R. The Berlin Congo Conference / W.R. Louis // France and Britain in Africa. Ed. by Gifford and W.R. Louis – New Haven – L.: Yale Univ. press, 1978. – P. 167-221.
85. Manonni O. Psychologie de la colonisation / Octave Manonni. – Paris, 1950. – 127 p.
86. Marselle J. L'âge d'or du colonialisme français / Jacques Marselle. – Paris: Albin Michel, 1986. – 140 p.
87. Meyer J. Histoire de la France coloniale / Jean Meyer, Jean Tarrade, Annie Rey-Goldzeiguer, Jacques Thobie. – Paris: A. Colin, 1991. – T.I. – 840 p.
88. Montagnon P. La France coloniale / Pierre Montagnon. – Paris: Pygmalion, 1988. – 508 p.
89. Nora P. Les Lieux de mémoire / Pierre Nora. – Paris: Gallimard, 1984-1993. – T. I-III.
90. Phan B. Colonisations et décolonisations françaises depuis 1850 / B. Phan. – Paris: A. Colin, 1999. – 479 p.
91. Polémique sur l'histoire coloniale // Manière de voir. – 2001. – juillet-août. – № 10. – 124 p.
92. Ruscio A. Le Crédit de l'homme blanc. Regards coloniaux français du XIX-XX siècle / Alain Ruscio. – Paris: Éd. Complexe, 1995. – 221 p.
93. Ruscio A. Y'a bon les colonies / Allain Ruscio // Autrement. – 1994. – № 144. (Oublier nos crimes. L'Amnesie nationale: une spécificité française?) Avril – 41 p.
94. Stengers J. L'Imperialisme Coloniale à la fin du XIX siècle: Mythe ou Réalité / Jean Stengers // Journal of African history. – 1962. – Vol. 3. – № 3. – P. 469-491.
95. Stourm R. Paul Leroy-Beaulieu / René Stourm // Revue des Deux Mondes. – 1917. – 1 avril. – 42 p.
96. Suret-Canale J. Afrique noire occidentale et centrale, géographie, civilisation, histoire / Jean Suret-Canale. – Paris: Édition Sociale, 1958. – 288 p.
97. Taylor A.J.P. Germany's First bid for Colonies / A.J.P. Taylor – London: George Allen and Unwinn Co., 1938. – 114 p.
98. Valette J. Note sur l'idée coloniale vers 1871 / J. Valette // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – 1967. – Vol. XIV, avril-juin. – P. 158-172.